

QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO QILUVCHI HOLATLAR TUSHUNCHASI, ULARNING TASNIFI VA HUQUQIY TABIATINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Gulomov Abdulaxadxon Baxtiyor o'g'li

Namangan davlat universiteti

Yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi

Email: abdulahadgulomov5050@icloud.com

<https://orcid.org/0009-0004-6668-692X>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21927562>

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar institutining nazariy-huquqiy asoslari, mazmun-mohiyati, ularning tasnifi hamda huquqiy tabiatiga oid masalalar atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, milliy jinoyat qonunchiligidagi mavjud bo'shliqlar, xususan, jismoniy yoki ruhiy majburlash, asosli tavakkalchilik va zaruriy mudofaa chegaralarini belgilashdagi muammolar xorijiy mamlakatlar ilmiy va qonunchilik tajribasi bilan qiyosiy o'rganilgan. Tahlillar asosida Jinoyat kodeksining IX bob normalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar, zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat, asosli tavakkalchilik, kam ahamiyatli qilmish, jismoniy va ruhiy majburlash, javobgarlikdan ozod qilish.

ПОНЯТИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, ИСКЛЮЧАЮЩИХ ПРЕСТУПНОСТЬ ДЕЯНИЯ

Гуломов Абдулахадхон

Студентка 2 курса юридического факультета НамГУ

Аннотация: В данной научной статье подробно анализируются теоретико-правовые основы, сущность, классификация и вопросы правовой природы института обстоятельств, исключающих преступность деяния, предусмотренных Уголовным кодексом Республики Узбекистан. Кроме того, на основе сравнительно-правового анализа зарубежного опыта и правоприменительной практики изучены пробелы в национальном законодательстве, в частности, проблемы пределов необходимой обороны, обоснованного риска и физического или психического принуждения. На основе проведенного исследования разработаны научно-практические предложения и рекомендации по совершенствованию норм главы IX Уголовного кодекса.

Ключевые слова: Обстоятельства, исключающие преступность деяния, необходимая оборона, крайняя необходимость, обоснованный риск, малозначительность деяния, физическое или психическое принуждение, освобождение от ответственности.

CONCEPT, CLASSIFICATION, AND ISSUES OF IMPROVING THE LEGAL NATURE OF CIRCUMSTANCES EXCLUDING THE CRIMINALITY OF AN ACT

Gulomov Abdulakhadkhon

2nd year student of the Faculty of Law of NamSU

Annotation: This scientific article conducts a comprehensive analysis of the theoretical and legal foundations, essence, classification, and issues surrounding the legal nature of circumstances that exclude the criminality of an act as provided under the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Furthermore, based on comparative legal analysis with international jurisprudence and law enforcement practice, existing legislative gaps—specifically concerning necessary defense limits, justified risk, and physical or mental coercion—are thoroughly examined. Grounded in these analytical findings, concrete scientific and practical proposals are formulated to enhance the legislative framework of Chapter IX of the Criminal Code.

Keywords: Circumstances excluding criminality, necessary defense, extreme necessity, justified risk, minor offense, physical or mental coercion, exemption from criminal liability.

Inson huquqlari va erkinliklarini poymol etmaydigan, odillik va insonparvarlik tamoyillariga tayangan huquqiy davlatda jinoyat qonunchiligi nafaqat jamiyatni va fuqarolarni jinoiy tajovuzlardan muhofaza qiladi, balki jamiyat uchun foydali, ijtimoiy maqbul va zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirayotgan shaxslarni ham huquqiy jihatdan himoya qilishi shart. Aynan mana shu vazifani jinoyat huquqining muhim va murakkab institutlaridan biri hisoblangan **"Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar"** instituti bajaradi.

Tashqi alomatlariga ko'ra Jinoyat kodeksining Maxsus qismida nazarda tutilgan muayyan jinoyat tarkibi alomatlariga (masalan, kishiga zarar yetkazish, mol-mulkni payxon qilish yoki xizmat vazifasini buzish kabi) o'xshab ketadigan, biroq ijtimoiy-huquqiy mohiyatiga ko'ra nafli, maqsadga muvofiq va g'ayriqonuniy bo'lmagan harakatlar jinoyat deb topilishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksi (JK) IX bobida ushbu institut qonunchilik darajasida mustahkamlab qo'yilgan.

Biroq, zamonaviy jamiyat va iqtisodiyotning shiddat bilan rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tibbiyot hamda kasbiy faoliyatdagi yangi tavakkalchiliklar paydo bo'lishi jinoyat qonunchiligida ham ushbu holatlarning huquqiy tabiatini qayta ko'rib chiqishni, ularning aniq mezonlarini belgilashni va sud-tergov amaliyotidagi tushunmovchiliklarni bartaraf etishni talab etmoqda. Ushbu ilmiy maqolada qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlarning nazariy-huquqiy mohiyati, tasnifi, milliy va xorijiy tajriba hamda ushbu institutni yanada takomillashtirish masalalari atroflicha tadqiq etiladi.

I. QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO QILUVCHI HOLATLARNING NAZARIY-HUQUQIY TABIATI VA TUSHUNCHASI

1.1. Tushunchasi va ob'ektiv-sub'ektiv alomatlari

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 35-moddasiga ko'ra: *"Qilmishda ushbu Kodeksda nazarda tutilgan alomatlar rasmiy jihatdan mavjud bo'lsa-da, lekin u ijtimoiy xavfli, g'ayriqonuniy yoki aybli bo'lmasa, qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar deb topiladi"*.

Huquqshunos olimlar ushbu institutning huquqiy tabiatiga turlicha yondashdilar:

M.H.Rustambayev ta'kidlashicha, qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatlar — bu shaxs tomonidan sodir etilgan, tashqi tomondan jinoyat alomatlariga ega bo'lgan, lekin ijtimoiy foydali yoki zararsiz bo'lgani uchun jinoyat tarkibini hamda jinoiy javobgarlikni butunlay istisno etadigan qonuniy harakatlardir.

A.S.Yakubov va **R.Kabulovlar** ushbu holatlarning negizida shaxsning jamiyat yoki shaxsiy manfaatlarini muhofaza qilishga qaratilgan huquqi va huquqiy burchi yatishini, u g'ayriqonuniy tajovuzga qarshi qonuniy javob chorasi ekanligini uqtirishadi.

Jinoyat huquqi nazariyasida qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar quyidagi **uchta asosiy belgisi** bilan ajralib turadi:

- 1. Rasmiy alomatlar mavjudligi:** Sodir etilgan harakat tashqi ko'rinishidan JK Maxsus qismidagi muayyan modda moddiy alomatlariga mos keladi (masalan, odam o'ldirish, tanaga shikast yetkazish, mol-mulkka zarar yetkazish).
- 2. Ijtimoiy xavflilikning yo'qligi (yoki ijtimoiy foydalilik):** Qilmish jamiyatga zarar keltirmaydi, aksincha, ijtimoiy xavfli tajovuzning oldini oladi yoki muhim ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarni himoya qiladi.
- 3. G'ayriqonuniylik va aybning yo'qligi:** Shaxs qonuniy va ruxsat berilgan (yoki majburiy) huquq va burchini amalga oshiradi, shuning uchun uning harakatida sub'ektiv tomondan jinoyat sodir etish aybi (qasd yoki ehtiyotsizlik) mavjud bo'lmaydi.

1.2. Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlarning javobgarlikdan hamda jazodan ozod qilishdan farqli jihatlari

Huquqni qo'llash amaliyotida ushbu institutni "**Javobgarlikdan ozod qilish**" (JK XII bob) hamda "**Jazodan ozod qilish**" (JK XV bob) institutlari bilan adashtirmaslik muhim.

Mezon	Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar	Javobgarlikdan ozod qilish	Jazodan ozod qilish
Qilmishda jinoyat tarkibi	Mavjud emas (boshidanoq jinoyat hisablanmaydi).	Mavjud (jinoyat sodir etilgan).	Mavjud (jinoyat sodir etilgan, ayblovluk hukmi bor).
Ijtimoiy xavflilik	Yo'q, aksi ijtimoiy foydali yoki zararsiz.	Bor (lekin shaxs yoki qilmish ijtimoiy xavfliligini yo'qotgan).	Bor.
Ayb masalasi	Shaxs aybsiz deb topiladi.	Shaxs aybdor, lekin insonparvarlik yuzasidan javobgarlikka tortilmaydi.	Shaxs aybdor va hukm chiqarilgan.
Huquqiy oqibat	Jinoiy ish qo'zg'atish rad etiladi yoki tugatiladi (oqlovchi reabilitatsiya).	Ish tugatiladi (oqlamaydigan asoslar bilan).	Jazo ijro etilmaydi yoki muddatidan ilgari ozod qilinadi.

II. QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO QILUVCHI HOLATLARNING TASNIFI VA AMALDAGI TURLARI ANALYSISI

O'zbekiston Respublikasi amaldagi Jinoyat kodeksi IX bobi ushbu holatlarning **7 ta turini** nazarda tutadi:

- 1. Kam ahamiyatli qilmishlar** (36-modda)
- 2. Zaruriy mudofaa** (37-modda)
- 3. Oxirgi zarurat** (38-modda)
- 4. Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish** (39-modda)

5. Buyruq yoki boshqa vazifani ijro etish (40-modda)

6. Kasb yoki xo'jalik faoliyati bilan bog'liq asosli tavakkalchilik (41-modda)

7. Jismoniy yoki ruhiy majburlash yoxud qo'rqitish (41¹-modda)

2.1. Kam ahamiyatli qilmishlar (36-modda)

Kam ahamiyatli qilmish deb — rasman JKda nazarda tutilgan qandaydir qilmish alomatlarini qamrab olgan, lekin o'zining kam ahamiyatligi sababli ijtimoiy xavfli bo'lmagan harakat yoki harakatsizlikka aytiladi.

- *Misol:* Tasodifan o'zganing narxi o'ta arzon bo'lgan buyumini (masalan, ishlatilgan qalam) ruxsatsiz olish. Rasman bu o'g'rilik (JK 169-modda) alomatiga ega bo'lsa-da, moddiy zarar miqdori arzimaganligi va ijtimoiy xavfi bo'lmagani uchun jinoyat hisoblanmaydi.

2.2. Zaruriy mudofaa (37-modda) va uning chegarasidan chetga chiqish

Zaruriy mudofaa — bu davlat, jamiyat manfaatlari, shaxsning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ijtimoiy xavfli tajovuzdan muhofaza qilish vaqtida tajovuzkorga zarar yetkazishdir.

Mudofaaning qonuniylik shartlari:

1. Tajovuz **haqiqiy va mavjud** bo'lishi (hayoliy bo'lmasligi);
2. Tajovuz **ijtimoiy xavfli** va g'ayriqonuniy bo'lishi;
3. Zarar faqat **tajovuzkorning o'ziga** yetkazilishi lozim.

Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish (ekssess): Tajovuzning xarakteri va ijtimoiy xavflilik darajasiga aniq mos kelmaydigan, mudofaa qiluvchiga vaziyat oydin bo'lgan holda og'ir va asossiz zarar yetkazishdir (masalan, qurolsiz va oddiy so'kinayotgan shaxsga qarata qasddan o'q uzish).

2.3. Oxirgi zarurat (38-modda)

Oxirgi zarurat — shaxs, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid solayotgan xavfni bartaraf etish uchun boshqa huquqbuzarlik alomatlariga ega bo'lgan harakatni amalga oshirish va bunday holatda boshqa chora bilan xavfni bartaraf etish imkoni bo'lmasligidir.

Zaruriy mudofaa va Oxirgi zaruratning qiyosiy tahlili:

- Zaruriy mudofaada zarar **faqat tajovuzkorga** yetkaziladi.
- Oxirgi zaruratda zarar **uchinchi xolis shaxslarga** yoki ularning mol-mulkiga yetkazilishi mumkin.
- Oxirgi zaruratda yetkazilgan zarar **o'tkazib yuborilgan xavf zararidan kamroq** bo'lishi shart (zarar mutanosibligi).

2.4. Kasb yoki xo'jalik faoliyati bilan bog'liq asosli tavakkalchilik (41-modda)

Zamonaviy ilm-fan, tibbiyot, muhandislik va tadbirkorlik sohalarida tavakkalchiliksiz rivojlanishga erishib bo'lmaydi. Shaxs ijtimoiy foydali maqsadga erishish uchun xatarga borsa va natijada zarar yuz bersa, quyidagi shartlar mavjud bo'lganda jinoiy javobgarlikka tortilmaydi:

1. Maqsad ijtimoiy foydali bo'lishi;
2. Maqsadga tavakkal qilmasdan erishishning imkoni bo'lmagani;
3. Shaxs zararining oldini olish uchun barcha zarur va etarli ehtiyot choralarini ko'rgan bo'lishi.

III. QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO QILUVCHI HOLATLARNINIG HUQUQIY TABIATINI TAKOMILLASHTIRISH VA XORIJIY TAJRIBA

3.1. Xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunchiligi tahlili

Xorijiy mamlakatlar qonunchiligida qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar doirasi bir muncha kengroq va batafsilroq tartibga solingan.

- **Germaniya Jinoyat Kodeksi (StGB):** Zaruriy mudofaa (Notwehr) va Oxirgi zaruratdan (Notstand) tashqari, **"Rozilik berish" (Einwilligung)** va **"Guvohlik va xizmat burchini bajarish"** alohida institut sifatida ko'riladi. Masalan, jabrlanuvchining o'z xohishi bilan jarrohlik amaliyotiga yoki sport musobaqalariga rozilik berishi jinoiyligni istisno etuvchi alohida asos deb topiladi.
- **AQSh va Anglosakson huquq tizimi: "Castle Doctrine"** (Mening uyim — mening qal'am) qoidasiga ko'ra, o o'z uyiga g'ayriqonuniy bostirib kirgan shaxsga nisbatan har qanday darajadagi (hatto o'lim keltirib chiqaruvchi) kuch ishlatish zaruriy mudofaa hisoblanadi va uning chegarasi deb qaralmaydi.
- **Rossiya Federatsiyasi Jinoyat Kodeksi:** Amaldagi JK 37-38-moddalariga o'xshash bo'lsada, majburlash va ijro etish doirasi ancha kengroq yoritilgan.

3.2. Milliy qonunchilik va amaliyotdagi muammolar hamda takliflar

1. **Zaruriy mudofaa va "Uy daxlsizligi" masalasi:** O'zbekiston amaliyotida fuqaro o'z uyiga tunda g'ayriqonuniy kirgan bosqinchidan himoyalanişda tajovuzkorga og'ir zarar yetkazsa, ko'pincha "zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish" deb noto'g'ri kvalifikatsiya qilinadi.

- **Taklif:** O'zbekiston Respublikasi JK 37-moddasiga qo'shimcha kiritib, **shaxsning turar joyiga g'ayriqonuniy bostirib kirilganda** qilingan mudofaa harakatlarini, yetkazilgan zarardan qat'i nazar, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish deb topmaslik qoidasini kiritish lozim.

2. **Jabrlanuvchining roziligi bilan zarar yetkazish:** Hozirgi kunda transplantologiya, tibbiy amaliyotlar va ekstremal sport turlarida shaxs o'z roziligi bilan o'z sog'lig'iga zarar yetkazilishiga ixtiyor beradi. Biroq milliy JKda bu masalani qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi alohida holat sifatida ko'rsatilmagan.

- **Taklif:** Jinoyat kodeksining IX bobiga **"Jabrlanuvchining roziligi bilan zarar yetkazish"** nomli yangi modda kiritish maqsadga muvofiqdir.

3. **Insonparvarlik va aybni to'g'ri baholash (Prokuratura va Tergov amaliyoti):** Tergov va prokuratura amaliyotida qilmishda jinoyat alomatlari rasman mavjud bo'lganda, ko'p hollarda ishni tugatish o'rniga uni sudga oshirish tendensiyasi kuzatiladi. Bu holat qilmishning jinoiyligini istisno etuvchi holatlarning amalda qo'llanilishini sustlashtirmoqda.

- **Taklif:** O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining zaruriy mudofaa va oxirgi zarurat bo'yicha qarorlarini yangilab, tergov va sud organlariga qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlarda reabilitatsiya qiluvchi asoslar bilan ishni tugatish bo'yicha aniq yo'riqnomalar berish kerak.

Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar instituti — fuqarolarning huquqlari va jamiyat manfaatlarini samarali himoya qilishning qudratli huquqiy qurolidir. Ushbu institutni yanada rivojlantirish va milliy qonunchilikni takomillashtirish quyidagi afzalliklarga olib keladi:

1. **Huquqiy kafolat va xavfsizlik:** Fuqarolar o'z hayoti, sog'lig'i va mol-mulkini jinoyatchilardan himoya qilishda asossiz jinoiy javobgarlikka tortilishdan qo'rqmaydilar.
2. **Ilm-fan va iqtisodiy faoliyat erkinligi:** Asosli tavakkalchilik institutining aniq belgilanishi olimlar, shifokorlar hamda tadbirkorlarga innovatsion faoliyatni dadil amalga oshirish imkonini beradi.

3. **Adolatli sud-tergov amaliyoti:** Jinoyat kodeksidagi mavjud bo'shliqlarni to'ldirish va moddalar mazmunini aniqroq shakllantirish tergovchi va sudyalarning xatoga yo'l qo'yishining oldini oladi.

Yuqorida ilgari surilgan takliflar amaliyotga tatbiq etilsa, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi inson huquqlarini ishonchli himoya qiluvchi xalqaro standartlarga mos ravishda yanada takomillashadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (rasmii matn). – T.: "Adolat", 2026. (Lex.uz elektron bazasi).
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Zaruriy mudofaa va oxirgi zarurat holatlariga oid qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi Qarori.
4. Rustambayev M.H. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat huquqi kursi. I tom. Umumiy qism. Darslik. – T.: "Yuridik adabiyotlar publish", 2021. – 480 b.
5. Yakubov A.S., Kabulov R. va boshqalar. Jinoyat huquqi (Umumiy qism). Darslik. – T.: TDYU nashriyoti, 2020.
6. Mirzoev U. Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar: Nazariya va amaliyot. // Huquq va burch, 2022. № 4. – B. 15-22.
7. Ahmedov B. Zaruriy mudofaa huquqi va uning chegaralari. Monografiya. – T.: TDYU, 2019. – 180 b.
8. Ismoilov SH. Jinoyat huquqida asosli tavakkalchilik muammolari. // O'zbekiston qonunchiligi tahlili, 2023. № 2. – B. 45-50.
9. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай. – М.: Инфра-М, 2021.
10. Strafgesetzbuch (StGB) – German Criminal Code (English and German edition). – Berlin, 2022.
11. Dressler J. Understanding Criminal Law. 8th Edition. – Carolina Academic Press, 2018.
12. Robinson P.H. Criminal Law Defenses. – St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 2020.
13. Tashpulatov A. Jismoniy va ruhiy majburlashning jinoiy-huquqiy bahosi. // Odil sudlov, 2021. № 6. – B. 31-36.
14. Qodirov E. Jinoyat huquqini takomillashtirish va insonparvarlashtirish tamoyillari. – T.: "Adolat", 2022.
15. Official Legal Database of Uzbekistan – Lex.uz (Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar bo'yicha normativ hujjatlar to'plami).